यस्त्रिः कोलवदुत्सन्नो जायते कदरन्तु तत् ॥
वेगसन्धारणाद्वायुरपानोऽपानसंश्रयम्।
अणूकरोति वाह्यान्तर्मार्गमस्य ततः शनैः ॥
कृच्छ्रान्निर्गच्छति व्याधिरयं रुद्धगुदस्ततः।
कुर्य्यात् पित्तानिलं पाकं नखमांसे सदाज्वरम् ॥
चिप्यमक्षतरोगश्च विद्यादुपनखञ्च तम्।
कृष्णोऽभिघाताद्वृक्षश्च खरश्च कुनखो नखः॥
दुष्टकर्दमसंस्पर्शात् कण्टूक्लेदान्वितान्तराः।
अङ्गुल्योऽसमित्याऽङ्गुलिभाभिलकालकान् ॥
कृष्णानवेदनांस्त्वक्स्थान् मांसांस्तानेव चोन्नतान्।
मांसेभ्यस्तून्नततरांस्त्वर्म्मकीलान् सितासितान् ॥
तथाविधो जतुमणिः सहजो लोहितस्तु सः।
कृष्णं सितं वा सहजं मण्डलं लाञ्छनं समम् ॥
शोकक्रोधादिकुपिताद्वातपित्तान्मुखे तनु।
श्यामलं मण्डलं व्यङ्गं वक्त्रादन्यच्च नीलिका ॥
परुषं परुषस्पर्शं व्यङ्गं श्यामञ्च मारुतात्।
पित्तात्ताम्रान्तमानीलं श्वेतान्तं कण्डुमत्कफात् ॥
रक्ताद्रक्तान्तमाताम्रं शोषं चिमचिमायते।
वायुनोदीरितः श्लेष्मा त्वचं प्राप्य विशुष्यति ॥
ततस्त्वग् जायते पाण्डुः क्रमेण च विचेतना।
अल्पकण्डूरविक्लेदा सा प्रसुप्तिः प्रसुप्तितः ॥
असम्यग्वमनोदीर्णपित्तश्लेष्मान्निग्रहैः।
मण्डलान्यतिकण्डूनि रागवन्ति बहूनि च ॥
उत्कोठः सोऽनुबन्धस्तु कोठ इत्यभिधीयते।
प्रोक्ताः षट् त्रिंशदित्येते क्षुद्ररोगा विभागशः" ॥
इति वाभटे उत्तरस्थाने एकत्रिंशोऽध्यायः ॥

अतोऽस्य प्रतिषेधो यथा,—
"विद्रावयेज्जलौकोभिरपक्वामजगल्लिकाम्।
स्वेदयित्वा यवप्रख्यां विलयाय विलेपयेत् ॥
दारुकुष्ठमनोह्वालैरित्यापाषाणगर्द्दभात्।
विधिस्तांश्चाचरेत् पक्वान् ब्रध्नवत्साजगल्लिकान् ॥
रोध्रकुस्तम्बरुचाप्रलेपो मुखदूषिके।
वटपल्लवयुक्ता वा नारिकेलोत्थशुक्तयः ॥
अशान्तौ वमनं रस्यं ललाटे च शिराव्यधः।
निम्बाम्बु वान्तो निम्बाम्बु साधितं पद्मकण्टके ॥
पिबेत् क्षौद्रान्वितं सर्पिर्निम्बारग्वधलेपनम्।
विद्रधादींस्तु जानन्तांश्चिकित्सेन्निरिवेल्लिकान् ॥
पित्तवीसर्पवत्तद्वत् प्रदाह्यायाग्निरोहिणीम् ॥
विलङ्घनं रक्तविमोक्षणञ्च
विरूक्षणं कायविशोधनञ्च।
धात्रीप्रयोगान् शिशिरप्रदेहान्
कुर्य्यात् सदा जालकगर्द्दभस्य॥
विदारिकां हते रक्ते श्लेष्मग्रन्थिवदाचरेत्।
मेदोऽर्बुदक्रियां कुर्य्यात् सतरां शर्कराऽर्बुदे ॥
प्रदग्धं सुवङ्कच्छिन्नं सशोषं मर्म्मणि स्थितम्।
वल्लीकं हस्तपादे च वर्ज्ययेदितरत् पुनः ॥
शुद्धस्याशे हते लिम्पेत् सपद्मारैवतामृतैः।
श्यामाकुलत्थिकामूलदन्तीपलशसक्तुभिः ॥
पक्वे तु दुष्टमांसानि यतीः सर्व्वाश्च शोधयेत्।
शस्त्रेण सम्यगनु च क्षारेण ज्वलनेन वा ॥
शस्त्रेणोत्कृत्य निःशेषं स्वेदेन कदरं दहेत्।
निवङ्गमधिवत्कार्य्यं रुद्धपायोस्त्रिकित्सितम् ॥
चिप्यं शुद्धा जितोष्णायां साधयेच्छस्त्रकर्म्मणा।
दुष्टं कुनखमप्येवं चरणावलम्बे पुनः ॥
धान्याम्लसिक्तौकासीसपटोलीरोचनातिलैः।
सनिम्बपत्रैरालिम्पेद्हेत्तु तिलकालकान् ॥
माषांश्च सूर्य्यकान्तेन क्षारेण यदि वाग्निना।
तद्वदुत्कृत्य शस्त्रेण चर्म्मकीलजतुमणी ॥
लाञ्छनादिचये कुर्य्याद् यथासन्नं सिराव्यधम्।
लेपयेत् क्षीरपिष्टैश्च क्षीरिवृक्षत्वगङ्कुरैः ॥
व्यङ्गेषु चार्ज्जुनत्वग्वा मञ्जिष्ठा वा समाक्षिका।
लेपः सगवनीतावा श्वेताश्मखण्डजामणी ॥
रक्तचन्दनमञ्जिष्ठा कुष्ठरोध्रप्रियङ्गवः।
वटाङ्कुरा मसूराश्च व्यङ्गघ्ना मुखकान्तिदाः ॥
द्वे जीरके कृष्णतिलाः सर्षपाः पयसा सह।
पिष्टाः कुर्व्वन्ति वक्त्रेन्दुमपास्तव्यङ्गलाञ्छनम् ॥
क्षीरपिष्टा घृतक्षौद्रयुक्ता वा भृष्टनिस्तुषाः।
मसूराः क्षीरपिष्टा वातीक्ष्णाः शाल्मलिकण्टकाः॥
स गुडः कोलमज्जा वा शृङ्गाटक क्षौद्रकल्कितः।
सप्ताहं मातुलुङ्गस्य कुष्ठं वा मधुनान्वितम् ॥
पिष्टा वाच्छागपयसा सक्षौद्रा मौशलीजटा।
गौरस्थिमुशलीमूल-युक्तं वा साज्यमाक्षिकम् ॥
जम्बाम्रपल्लवामस्तु हरिद्रे द्वे नवो गुडः।
लेपः सवर्णकृत् पिष्टं खरसेन च तिन्दुकम् ॥
उत्पलपत्रं तगरं प्रियङ्गुकालीयकदम्बदरमज्जा।
इदमुद्वर्त्तनमाख्यं करोति शतपत्रसङ्काशम् ॥
एभिरेवौषधैः पिष्टैर्मुखाभ्यङ्गाय साधयेत्।
यथादोषर्तुकान् लेपान् मधुकक्षाथसंयुतैः ॥
यवान् सर्व्वरसं रोध्रमुशीरं चन्दनं मधु।
घृतं गुडश्च गोमूत्रे पचेदादर्व्विलेपनात् ॥
तदभ्यङ्गान्निहन्त्याशु नीलिकाव्यङ्गदूषिकान्।
मुखं करोति पद्माभं पादौ पद्मदलोपमौ ॥
कुङ्कुमोशीरकालीयलाक्षायष्ट्याङ्गचन्दनम्।
न्यग्रोधपादांस्तरुणान् पद्मकं पद्मकेशरम् ॥
सनीलोत्पलमञ्जिष्ठं पालिकं सतिलाढ्यकं।
पक्वा पादावशेषेण तेन पिष्टैश्च कार्षिकैः ॥
लाक्षापत्तङ्गमञ्जिष्ठा यष्टीमधुककुङ्कुमैः।
अजाक्षीरद्विगुणितं तैलस्य कुडवं पचेत् ॥
नीलिकापलितव्यङ्गवलीतिलकदूषिकान्।
हन्ति तन्नस्यमभ्यस्तं मुखोपचयवर्णकृत् ॥
मञ्जिष्ठा प्रवरोद्भवस्तु वरिकालाक्षा हरिद्राद्वयं
नेपालीहरितालकुङ्कुमगदागोरोचनागैरिकम्।
यत्नं पाण्डुरटस्य चन्दनयुगं कालीयकं पारदं
पत्तङ्गं कनकत्वचं कमलजं बीजं तथा केसरम् ॥
सिद्धं तुत्थं पद्मकाद्योवसाज्यं
मज्जाक्षीरं क्षीरिवृक्षाम्बुचाम्नौ।
सिद्धं सिद्धं व्यङ्गनील्यादिनाशे
वक्त्रच्छायामैन्दवीच्छायां धत्ते ॥
मार्कवस्वरसक्षीरतोयपिष्टानि नावने।
प्रसन्नौ वातकुल्लोलं कुर्य्याद्दाहश्च वह्निना।
उत्कोठे कफपित्तोक्तं कोठे सर्व्वञ्च कौलिकम्" ॥
इति वाभट उत्तरतन्त्रे द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥
"समासेन चतुश्चत्वारिंशत् क्षुद्ररोगा भवन्ति।
तद्यथा,—अजगल्लिका यवप्रख्याऽन्यालजी विद्रधा
कच्छपिका वल्मीकमिन्द्रवृद्धा पनसिका पाषाण-
गर्द्दभो जालगर्द्दभः कक्षा विस्फोटकोऽग्निरोहिणी चिप्यं कुनखोऽनुशयी विदारिका शर्करार्बुदं पामा विचर्चिका रकसा पाददारिकाकदरमलसेन्द्रलुप्तौ दारुणकोऽरुंषिका पलितं मसूरिका यौवनपिड़का पद्मिनीकण्टको जतुमणिर्व्यङ्गकस्वर्म्मकीलस्तिलकालको न्यच्छं व्यङ्गः परिवर्त्तिकाऽवपाटिका निरुद्धप्रकाशः निरुद्धगुदोऽहिपूतनं वृषणकच्छूगुदभ्रंशश्चेति" ॥ इति सुश्रुते निदानस्थाने त्रयोदशेऽध्याये ॥ अत्रोक्तचिकित्सादिकं यथारोगं ज्ञेयम् ॥ * ॥

अस्य पथ्यापथ्यानि यथा,—
"क्षुद्ररोगेषु सर्व्वेषु नानारोगानुकारिषु।
दोषान् दूष्यानवस्थाञ्च निरीक्ष्य मतिमान् भिषक्॥
तस्य तस्य च रोगस्य पथ्यापथ्यानि सर्व्वशः।
यथादोषं यथादुष्टं यथावस्थञ्च कल्पयेत्" ॥
इति वैद्यकपथ्यापथ्यविधौ क्षुद्ररोगाधिकारः ॥)

क्षुद्रवंशा, स्त्री, (क्षुद्रा वंशा।) वराहक्रान्ता। इति केचित् ॥

क्षुद्रवर्व्वणा, स्त्री, (क्षुद्रा वर्व्वणा।) वरटा। इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुद्रवल्ली, स्त्री, (क्षुद्रा वल्ली।) मूलपोती। इति राजनिर्घण्टः

क्षुद्रवार्त्ताकी, स्त्री, (क्षुद्रा वार्त्ताकी।) कटफली। इत्यमरः ॥

क्षुद्रवार्त्ताकिनी, स्त्री, (क्षुद्रा वार्त्ताकिनीति।) श्वेतकण्टकारी। इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुद्रशङ्खः, पुं, (क्षुद्रः शङ्खः खल्वशङ्खजातिः। जोड़ा इति भाषा। तत्पर्य्यायः। शङ्खनखः २। इत्यमरः। १। १०। २३॥ शङ्खनकः ३ इति तट्टीका॥ क्षुल्लकः ४ शम्बूकः ५ भवशङ्खकः ६। अस्य गुणाः। कटुत्वम्। तिक्तत्वम्। मूत्रहरत्वम्। दीपनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुद्रशर्करा, स्त्री, (क्षुद्रा शर्करा नित्यकर्म्मधारयः।) यावनालशर्करा। इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुद्रशार्द्दूलः, पुं, (क्षुद्रः शार्द्दूलः। नित्यकर्म्मधारयः।) चित्रव्याघ्रः। इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुद्रशीर्षः, पुं, (क्षुद्रं शीर्षं यस्य।) मयूरशिखावृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका ॥

क्षुद्रशुक्तिः, स्त्री, (क्षुद्रा शुक्तिः। नित्यकर्म्मधारयः।) जलशुक्तिः। इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुद्रश्यामा, स्त्री, (क्षुद्रा श्यामा।) कटभी। इति राजनिर्घण्टः। (कटभीशब्देऽस्या विवृतिर्ज्ञातव्या॥)

क्षुद्रश्लेष्मान्तकः, पुं, (श्लेष्मणः अन्तकः श्लेष्मान्तकः। क्षुद्रः श्लेष्मान्तकः।) भूकर्व्वुदारकः। इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुद्रश्वासः, पुं, (क्षुद्रः अल्पः श्वासः।) अल्पश्वासरोगः। यथा,—
"रसनिमित्तमेव स्थौल्यं कार्श्यञ्च तत्र श्लेष्मलाहारसेविनोऽध्यशनशीलस्याव्यायामिनो दिवास्वप्नरतस्य चाम एवान्नरसो मधुरतरश्च शरीरमनुक्रामन्नतिस्निग्धान्मेदो जनयति तदतिस्थौल्यमापा-